

ԷԿՈՒԱՐԴ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՌԵՇԱԳՐԱՎ ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ ՂԱՐԱՔԱՂԻ ՄԱՍԻՆ

Բանալի բառեր՝ Ղարաքաղ (Արցախ), կառավարման համակարգ, սոցիալ-տնտեսական իրավիճակ, մահմեդական կառավարման հետեանքներ, մահմեդական բեկեր, հայ ժողովուրդ, ժողովրդագրություն:

XIX դարի առաջին երեսնամյակի ռուս-պարսկական պատերազմներին հաջորդող տարիները Ղարաքաղում նշանավորվեցին կարևոր ու բարդ քաղաքական իրադարձություններով: Մահմեդական կառավարման հետեանքներն իրենց զգացնել էին տալիս էին Ղարաքաղի սոցիալ-տնտեսական կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտներում: Անկասկած, այդ ժամանակաշրջանում Ղարաքաղում տիրող իրավիճակի մասին յուրաքանչյուր հաղորդում աղբյուրագիտական նշանակություն է ձեռք բերում, մանավանդ որ Ղարաքաղին վերաբերող վավերագրերը ներկայումս մեր հարևան երկրի պատմաբանների շահարկման առարկա են դարձել: Ուստի ներկա հրապարակումը թելադրված է նաև այդ կարևոր հանգամանքով հակադարձել աղբյուրաբանական պատմագիտության մեջ Ղարաքաղի պատմության ներկայիս խեղաթյուրումներին, ասել ճշմարտությունը: Այդ տեսակետից առավել կարևորվում են Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում գետնից բերված նյութերը:

Ղարաքաղին վերաբերող ուշագրավ վավերագիրը հրատարակվել է Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի ստվարածավալ ժողովածուի յոթերորդ հատորում և կրում է «Նոթեր Ղարաքաղի մարզի մասին» վերնագիրը: Թվագրված է 20-ը ապրիլի 1830 թ.: Նոթերում, որի հեղինակը ռուս բարձրաստիճան պաշտոնյա, պետական խորհրդական Զուբարեն¹ է, ճշմարտացի կերպով ներ-

¹ Տե՛ս **И. Ениколопов**, “Записка о переселении армян из Персии в наши края”, *Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների*, հ.8, 1949, էջ 72-73: Հոդվածից տեղեկանում ենք, որ Դ.Ե. Զուբարեն Կովկաս էր ժամանել ռուս նշանավոր դիվանագետ և գրող Ալ. Գրիբոյեդովի հետ 1828 թ. կեսերին: 1830 թ. ապրիլին նա այցելել է Ղարաքաղ, և նրան հանձնարարվել է գրել Ղարաքաղի նկարագրությունը: Գրիբոյեդովի ողբերգական մահից հետո Զուբարեն այնուհետև ծառայության է անցել Թիֆլիսի նահանգապետ Պ. Զավիլեյսկու մոտ, որը Գրիբոյեդովի բարեկամն ու մեծավորն էր: Համագործակցել է ռուսական հանրահայտ ամսագրերի, ինչպես նաև «Թիֆլիսյան տեղեկագրի» հետ. վերջինիս խմբագիրներից մեկն էր: Զուբարեն նշանակալի անձնավորություն էր Թիֆլիսյան հասարակական շրջանակներում: Մասնակցել է 1832 թ. Թիֆլիսում Գրիբոյեդովի «Խելից պատումնասի» բեմականացմանը՝ խաղալով Զացկու դերը: Ժամանակակիցներից մեկն այսպես է բնու-

կայացված են XIX դարի առաջին քառորդին Ղարաբաղում խմորված իրադարձությունները: Նոթերի հենց ներածականում Զուբարեւը հաստատում է, որ Ղարաբաղի մահմեդական խաները մարզը կառավարել են բացառապես սեփական կամայականութեամբ և կառավարման համակարգը վստահել են իրենց մերձավոր բեկերին. «Այս բեկերը, գյուղերը կառավարել են թալանի և բռնաճնշումների իրավունքով», - գրում է Զուբարեւը²: Ուստի պատահական չէր, որ ռուս-պարսկական պատերազմի նախօրյակին Մեհտի Ղուլի խանի³ Ղարաբաղից հեռանալուց հետո նրանք արագորեն գործի են անցնում իրենց օգտին հավելագրումներ կատարելու համար: Բնականաբար, ստեղծված իրավիճակը ռուսական իշխանություններին պարտադրում է նոր հաշվառում և ցուցակագրում անցկացնել Ղարաբաղում: Մահմեդական բեկերն այստեղ էլ իրենց հատուկ խորամանկությամբ շտապում են օգտվել այդ խառը իրավիճակից. նրանք ռուս պաշտոնյաներին կաշառելու միջոցով վերջիններիս համոզում են հաշվառման-ցուցակագրման ժամանակ իրենց ամրագրել շատ գյուղեր, որոնք երբեք իրենց չեն պատկանել: Այս ամենը մանրամասն փաստվում է պետական խորհրդական Զուբարեւի նոթերում. «Գյուղերի նոր հաշվառման ժամանակ, - գրում է նա, - օգտվելով ռուսների անտեղյակությամբ, մահմեդական բեկերն իրենց էին վերագրում գյուղեր, որոնք երբեք նրանց չեն եղել, իսկ պաշտոնյաները, որոնք հաշվառում էին Ղարաբաղը, նրանց ասածը հիմք էին ընդունում, և այդ անհիմն հաշվառումը մինչ օրս բեկերի համար որպես ապացույց է հանդիսանում այդ անշարժ գույքին տիրանալու համար»⁴: Դատելով Զուբարեւի նոթերից, այդ հաշվառումից հետո Ղարաբաղի ռազմամարզային պետերը և պարետները, որոնք իրենց համարում էին լիիրավ իշխանավորներ, պետական սեփականություն համարվող գույքը՝ «գյուղերը բաժանում էին իրենց մերձավորներին՝ ոչ միայն բեկերին, այլև թարգմանիչներին, եսաուլներին, առևտրականներին... Պետական գյուղերի բաժանումը կատարվում է առանց գլխավոր

թագրել նրան՝ պալատական խորհրդական, գեղեցկադեմ, խելացի, կրթված և բավականին բարյացակամ մարդ էր Դիմիտրի Ելիսեևիչ Զուբարեւը: Կովկասի մասին Զուբարեւի նոթերը տպագրվել են ռուսական բազմաթիվ ամսագրերում: Հավելեմ նաև, որ հրապարակման հեղինակ Ի. Ենիկոլոպովը ծնունդով Ղարաբաղից էր, Ենիկոլոպովների նշանավոր ընտանիքից, որի շատ անդամներ հետագայում դարձան հմուտ գիտնականներ:

² *Акты собранные кавказской археографической комиссией* (այսուհետև՝ АКАК), Тифлис, 1878. т. VII, Документ 411: "Записка к.а. Зубарева о Карабагской провинции. Представлена гр. Паскевичу при рапорт, от 20-го апреля 1830 года", с. 460.

³ Մեհտի Ղուլի խանը Ղարաբաղի երկարամյա տիրակալ Իբրահիմ խանի որդին էր, և հոր սպանությունից հետո նրան հանձնվեց Ղարաբաղի կառավարումը:

⁴ АКАК, т. VII, Документ 411: "Записка к.а. Зубарева о Карабагской провинции. Представлена гр. Паскевичу при рапорт, от 20-го апреля 1830 года", с.460-461.

պետերի գիտություն և այդ շարիքն այնքան է խորացել, որ ներկայումս Ղարաբաղում շատ քիչ թվով պետական գյուղեր են մնացել»⁵:

Առաջին հայացքից պետական խորհրդականի գրառումներից չեն երևում այս ապօրինությունների իրական մեղավորները, և կարելի է նույնիսկ մտածել, որ դրանցում ներգրավված է եղել նաև Ղարաբաղի հայությունը, սակայն քիչ անց Զուբարևը բացահայտում է իրական մեղավորներին. «Որպեսզի դադարեցվեն այս անկարգությունները, որոնք կատարվում են թաթար բեկերի կողմից (ընդգծումը մերն է՝ Է. Հ.) և պետական գանձարանի ու բնակիչների համար մեծ վտանգ են ներկայացնում, — շարունակում է Զուբարևը, — պետք է ճուշտում մի խորհուրդ հիմնել՝ արդարամիտ պաշտոնյաների մասնակցությամբ, որոնք պարտավորություն կստանան. առաջին՝ քննարկել մահմեդական բեկերի ներկայացրած բոլոր ապացույցները, երկրորդ՝ քննարկել հարկերից ազատված մարդկանց իրավունքները, որոնց թիվը Ղարաբաղում կազմում է ավելի քան 5 հազար մարդ, երրորդ՝ քննարկել բեկերի իրավունքն անշարժ գույքի հանդեպ՝ ապացույց համարել միայն նախկին խանի տված շնորհագրերը (խոսքը Մեհտի Ղուլիի մասին է՝ Է. Հ.), որոնք ևս պետք է ստուգվեն մեծ զգուշությամբ և վերապահությամբ, քանի որ խանի Պարսկաստան փախուստից հետո կնիքը մնացել էր նրա մերձավոր Ռուստամ բեկի մոտ, որն օգտվելով այդ իրավիճակից, իրեն և իր ազգականներին է վերագրել շատ գյուղեր: Ընդ որում, շատ շնորհագրեր տրվել են այնպիսի անգրագիտությամբ, որ որպես այդ շնորհագրի հանձնման տարի, նշված է մի տարեթիվ, երբ նման որակի թուղթ, որի վրա այն գրված է, ընդհանրապես գոյություն չի ունեցել»⁶:

Ահա այսպիսի խարդավանքների են դիմել մահմեդական բեկերը նույնիսկ ռուսական կառավարման տարիներին, ուր մնաց թե խանական կառավարման ժամանակ՝ կատարյալ կամայականությունների պարագայում: Իսկ ահա ադրբեջանցի ներկայիս որոշ պատմաբաններ իրենց թույլ են տալիս պնդելու, թե Ղարաբաղում մահմեդական կառավարումը հաստատված է եղել մի շարք շնորհագրերով⁷, այն դեպքում, երբ ռուսական պետական խորհրդականին ոչնչով չի կարելի մեղադրել կողմնակալություն մեջ: Ստեղծված իրավիճակի և հանցավոր թողությունների մեջ Զուբարևը մեղսակցության բաժին է հանում նաև իր հայրենակիցներին: Ուշադրություն դարձնենք զեկույց-ուսումնասիրության երկրորդ բաժնում արված կարևոր այս դիտարկմանը. «Պարսկաստանի հետ

⁵ Նույն տեղում, էջ 461:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Джамиль Гасанлы, "Карабах: Поиск исторической правды", журнал *Кавказ и глобализация*, 2010, т. 4, выпуск 3-4. Էլեկտրոնային միջոց . <http://cyberleninka.ru>, հասանելիության աստիճանը՝ <http://cyberleninka.ru/article/n/karabakh-poisk-istoricheskoy-pravdy> և ուրիշներ:

ներկայիս պատերազմից հետո ամենից մեծ սխրանքներից մեկը պետք է համարել Պարսկաստանից հայերի գաղթը դեպի մեր նորանվաճ մարզերը (ընդգծումը մերն է՝ է. Հ.): Հայերը, — շարունակում է Զուբարևը, — այդ տարածաշրջանում մեզ ամենից հավատարիմ ժողովուրդն են և, կարելի է ասել՝ նույնիսկ ամենից ազնիվը, համենայն դեպս դա լիովին կարելի է ասել այս ժողովրդի մասին: Պարսկահայերն աչքի են ընկնում աշխատասիրությամբ, և նրանց մեծ մասն արհեստավորներ են, որոնք մեծ օգուտ կարող են բերել Կովկասին, առավել ևս Ղարաբաղին»⁸:

Ի դեպ, ուշագրավ է, որ ըստ Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերից մեկի՝ ռուսական կառավարությունը Ղարաբաղը դիտարկել է որպես պարսկահայերի գաղթի կարևոր հանգրվան: Սակայն այն, որ Ղարաբաղը բնակության վայր է նախատեսվել նաև արևմտահայերի համար, մեզ համար նորություն էր: Կոմս Ի. Պասկևիչին 1830 թվականի հունվարի 28-ին ուղղված Թուրքիայից քրիստոնյա գաղթականների կոմիտեի ղեկույցի 2-րդ կետում կարդում ենք. «Կոմիտեն, ստանալով գաղթականների ընտանեկան ցուցակները, արդեն ըստ դրանց բաժանում է կատարում, թե ում որտեղ բնակեցնել, հիմք ընդունելով խորհրդի եզրակացությունը՝ Բայազետի հայերին Երևանի և Ղարաբաղի մարզերում (ընդգծումը մերն է՝ է. Հ.) տեղավորելու համար»⁹:

Այստեղ ստիպված ենք մեջբերել հայերի գաղթին վերաբերող Բաքվի համալսարանի պրոֆեսոր Զամիլ Հասանլուի և մեկ «փայլուն» դիտարկում. նրա պնդմամբ՝ Ղարաբաղում մահմեդականների ժողովրդագրությանը մեծ վնաս է հասցրել 1828 թվականի հայկական մեծ գաղթը. «1832 թվականի մարդահամարի տվյալներով՝ Ղարաբաղում ընտանիքների թիվը հասավ 20456-ի, իսկ հայկական ընտանիքների թիվը այդ տասը տարում հասավ 31,6%-ի»¹⁰: Իսկ առավել ուշագրավ ընդգծումը վերջինս անում է այդ բաժնի վերջում. «Ադրբեջանցիների մտավախությունները արդարացան: Հայերը հիմնավորվեցին ադրբեջանական հողերում և որոշ ժամանակ անց թշնամություն ցուցաբերեցին այդ հողերի իրական տերերի հանդեպ»¹¹: Եվ այսպիսի «հիմնավորումներով» է լցված Ադրբեջանի ներկայիս «պատմագիտական համացանցը»: Իսկ հետևյալ տողերի հեղինակը պատմագիտության դոկտոր Ռաֆիկա Աղակիշիբեկովան է. «Որպեսզի արդարացներ սկսված պատերազմը, ռուսական կայսրությունը պարտավորվել էր հայերին գաղթեցնել Հարավային Ադրբեջանից դեպի Հյուսիս-

⁸ АКАК, նույն տեղում:

⁹ Նույն տեղում, Документ 822: "Рапорт Комитета переселения из Турции христиан гр. Паскевичу, от 28-го января 1830 года", № 35, с. 834:

¹⁰ Джамиль Гасанлы, "Карабах: Поиск исторической правды..." с.143.

¹¹ Նույն տեղում, էջ 145:

սային Ադրբեջան, թեպետ դրան դեմ էին Իրանը և Թուրքիան: Ընդհակառակը, հայերի համար այնտեղ ստեղծված էին բոլոր պայմանները բնականոն ապրելու համար...»¹²:

Զուբարևի ուսումնասիրության մեջ ամենից կարևոր դիտարկումը, մեր կարծիքով՝ Ղարաբաղի հայությանը վերաբերող մասն է, որի պատմագիտական նշանակությունը մի շարք առումներով ուղղակի անգնահատելի է: «Դժբախտաբար, — գրում է Զուբարևը, — այս օգտակար ժողովուրդն անասելի կերպով հարստահարվում է Ղարաբաղում, էլ չենք խոսում հնաբնակ հայերի մասին (ընդգծումը մերն է՝ Է. Հ.): Նրանք բոլորն էլ դաժանորեն շահագործվել են թաթար բեկերի կողմից»¹³:

Զուբարևը լիովին իրատեսական և ճշմարիտ է նաև Ղարաբաղի հայությանը տված իր բնութագրումներում: «Ղարաբաղի տեղական կառավարիչները, — գրում է նա, — հայերի հանդեպ ունենալով ինչ-որ զգուշավորություն, նրանց մշտապես ճնշել են, և մինչ օրս նրանք զրկվել են իրենց հիմնական օջախից, նրանց հատկացվել են ցածր բերքատվության հողեր...: Եղջուրավոր անասունների գնումը տեղական կառավարիչների կողմից կատարվել է խիստ անբարեխիղճ, այսինքն՝ գյուղացիներին բավականին թանկ են վաճառվել քոշվոր ցեղերից գնված քաշող անասունները, ընդամենը դրանք ծեղ և աշխատանքի համար պիտանի չէին: Որպես ապացույց, որ գաղթածների վիճակը բավականին անմխիթար է, բերենք Մարաղայի հայերի օրինակը. տեղական կառավարչի հրամանով նրանց սկզբում տեղավորել են հին, ներկայումս ավերակ վիճակում գտնվող Բերդա քաղաքում: Այս տեղանքում, որը գտնվում է հարթավայրում, Կուր գետի մերձակայքում, ամռանը բավականին շոգ է, իսկ անտառային մասում տարբեր տեսակի թունավոր միջատների պատճառով բնակիչները մահվան դատապարտվեցին: Մինչդեռ մարաղացիներն ավելի սովոր են ցուրտ և առողջ կլիմայի, ուստի չկարողացան տանել այս շոգ կլիման և շատերն ուղղակի հիվանդացան տարբեր հիվանդություններով: Գյուղի ավագը զուր էր համոզում ռազմամարզային կառավարչին՝ թույլատրել բարձրանալու լեռները, նրանց խնդրանքն այդպես էլ մնաց առանց հետևանքի»¹⁴, — գրում է Զուբարևը:

Ինչպես նկատում ենք, մահմեդական բեկերը գիտակցաբար ամեն տեսակի խոչընդոտներ են հարուցել՝ դեպի Ղարաբաղ հայերի գաղթը կանխելու համար:

¹² Рафика Агакишибекова: "Кровавые страницы истории азербайджанского народа". Էլեկտրոնային միջոց՝ <http://azpress.az/>, հասանելիության աստիճանը՝ <http://azpress.az/index.php?lang=ru§ionid=news&id=26181>.

¹³ АКАК, т. VII, Документ 411: "Записка к.а. Зубарева о Карабагской провинции...", с. 461.

¹⁴ Նույն տեղում:

եվ դա պատահական չէր. հայկական տարրի ավելացման և ամրապնդման մեջ նրանք լուրջ վտանգ էին տեսնում, մեր կարծիքով՝ հայերի հետ ինչպես քաղաքական և, որ կարևոր է, տնտեսական մրցակցությունը չդիմանալու պատճառով: Դատելով զեկուլցում ներկայացված իրավիճակից՝ գաղթած հայերի դրուժյունն իսկապես անտանելի է եղել: «Ձրկված լինելով ջրից, սննդից, ապրելով բաց երկնքի տակ և ենթարկվելով կիզիչ արևի ճառագայթներին, — գրում է նա, — շարիքի ենթարկված հայերը դատապարտված էին մահվան: Երեք ամսվա ընթացքում նրանցից 1.012 հոգի մահացավ: Գաղթականների ողբերգական դրուժյունն ավելի էին ծանրացնում հարևան քոչվոր թաթարները, որոնք, օգտվելով նրանց հիվանդ վիճակից, թալանում էին նրանց գույքն ու անասունները: Իզուր էին հայերն ապավինում արդարադատությանը», — գրում էր Զուբարևը¹⁵:

Ուշագրավ է նաև զեկուլց-ուսումնասիրության երրորդ մասը, ուր Դ. Զուբարևը ներկայացնում է հայերի հանդեպ մահմեդական բեկերի ցուցաբերած վերաբերմունքը. «Թաթար բեկերը դաժանորեն են վարվում գյուղացիների հետ. հատկապես հայերին նրանք պատժում են ամենադաժան կերպով՝ օգտագործելով ասիական դաժանության ողջ զինանոցը, երբեմն նույնիսկ ծեծելով սպանում էին, զրկում ողջ ունեցվածքից, սահմանում էին անասելի տուգանքներ: Գործած գազանություններով հատկապես աչքի էին ընկնում Խանլար-աղան, Գյուզար-աղան և մյուս մահմեդական բեկերը»¹⁶: Ներկայացնելով այս անտանելի վիճակը՝ Զուբարևը ռուսական իշխանություններին հորդորում է. «Ամեն գնով սահմանափակել նրանց ինքնիշխանությունը և սահմանել բնակչության նից վերցվող հարկերի հստակ չափանիշներ»¹⁷:

Ղարաբաղի մասին պետական խորհրդական Դ. Զուբարևի զեկուլց-ուսումնասիրությունը պատմական կարևոր փաստաթուղթ է, քանի որ տնտեսական հարցերից զատ, ներկայացված է Ղարաբաղի կառավարման համակարգը, քննության է առնված երկրամասի անցյալն ու ներկան: Զեկուլցում անդրադարձ կա նաև տեղական նաչիբներին (գավառապետերին — է. Հ.): «Մահալների (գավառների — է. Հ.) նաչիբները նույնպես շահագործում են բնակիչներին և իրենց օգտին են հավաքում զգալի հարկեր, առանց դրա իրավունքն ունենալու: Որպեսզի բնութագրենք նաչիբների կառավարումը, — գրում է Զուբարևը, — ներկայացնեմ հետևյալ դեպքը, որի ականատեսը անձամբ ես եմ եղել: Կազարգի պետական գյուղի ուսումնասիրության ժամանակ մեզ ներկայացավ Վարանդայի մաղալի նաչիբ Խուզադադը, իր համար սովորական դարձած հարբած վիճակում: Այդ գյուղում հայերից մեկը մտադրություն ուներ օրենքով ա-

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Նույն տեղում:

մուսնանալ տեղացի ալրիներից մեկի հետ: Խուզադադը, տեղեկանալով այդ մասին, արգելեց հոգևորականին օրինականացնել ամուսնությունը և փեսացուից պահանջեց 20 չերվոնեց... վերջապես, համաձայնվելով թույլատրել օրինականացնել ամուսնությունը, նա գնաց եկեղեցի, պատռեց հոգևորականի գրքերը և անկարգություններ գործեց, հայհոյեց և վիրավորեց ներկաներին... Վարանդայի մաղալի բնակիչները բազմաթիվ անգամ ռազմա-մարզային պետին բողոքել են նայիրի անկարգություններից, սակայն այդ դիմումներն այդպես էլ մնացել են անպատասխան», – տեղեկացնում է պետական խորհրդականը¹⁸:

Մանրամասն ներկայացնելով Ղարաբաղում տիրող սոցիալ-տնտեսական իրավիճակն ու այդ կապակցությամբ իր դիտարկումները, Զուբարեն առանձնացնում է մի շարք ակնառու ապօրինություններ, թերևս ակնկալելով ռուսական բարձրաստիճան իշխանությունների միջամտությունը: Թվարկենք դրանցից մի քանիսը.

... Շուշիի ոստիկանապետի օգնական Կասիմ-բեկը դեռևս 1827 թվականին մայր Կլուկիի կողմից հեռացվել էր իր պաշտոնից թալանի և կաշառակերության համար և դատի էր տրվել: Սակայն իշխան Աբխազովը առանց որևէ օրինական պատճառի, պարետին հրամայել էր դադարեցնել նրա նկատմամբ դատն ու հետաքննությունը և Կասիմ-բեկին կրկին վերադարձրել էր իր նախկին պաշտոնին: Ներկայումս նա շարունակում է թալանել ու ճնշել բնակիչներին:

... Հարկերի հավաքումը դրամով և բնամթերքով դարձել է շարաշահումների և անկարգությունների պատճառ: Դրամական հարկերը տեղական կառավարիչները վերցնում են ոչ թե ըստ բնակիչների քանակի, այլ թե ինչ ազդեցություն ունի մաղալի նայիրը բնակչության վրա: Բնամթերային հարկը վերցվում է հացի, բամբակի և մետաքսի բերքից, որի 1/5 մասը ուղարկվում է գանձարան՝ պետական հողերի օգտագործման դիմաց: Այս հարկը հավաքելու նպատակով սովորաբար թաթար միրզաները կամ բեկերը գնում են գյուղերը, գյուղացիներից բազմատեսակ նվերներ են ստանում, իսկ պետական գանձարանն են մուծում ավելի քիչ գումար, քան ստացվել էր բերքից...

... Մարզային դատարանում տիրող անկարգությունները վեր են ամեն տեսակ նկարագրությունից: Պետական միջոցներն առավելապես ծախսվում են առանց բարձրագույն կառավարիչների թույլտվության և նրանց են տրվում առանց ստորագրության և ստացականի: Այս անօրինությունն այժմ փորձում են կարգավորել Ղարաբաղի պարետ մայոր Կալաչևսկու եռանդուն ջանքերի շնորհիվ: Մարզային դատարանը միայն անունով է դատարան, ընդհանրապես չի զբաղվում արդարադատությամբ. այդ ամենն իրեն է վերագրել կապիտան

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 461-462:

Միրզա-Ադիգյուզալը (վերջինս նաև Ղարաբաղ-նամե գրքի¹⁹ հեղինակն է է. Հ.), իշխան Աբխազովի սիրելին: Մատյանները և ողջ գործընթացը կատարվում է ռուսերեն լեզվով, այն դեպքում, երբ դատարանի անդամները ոչ մի բառ ռուսերեն չգիտեն:

... Թալանն ու գողությունը տիրում են Ղարաբաղում ամենաբարձր աստիճանով: Թալանչիները մշտապես գտնվում են իրենց նախբներին, հատկապես Միրզա-Ադիգյուզալի պաշտպանության ու հովանավորության տակ: Այս վերջինն իր մահալ է ընդունում այլ գավառակներից և ելիզավետպոլի գավառից եկած փախստականներին, մոտ 350 ընտանիք, որոնք պետական գանձարան ոչ մի հարկ չեն մուծում... Իգիրմի-գորտի գավառակը, որը կառավարում է Միրզա-Ադիգյուզալի եղբայրը, դարձել է թալանչիների որջ: Բնակիչներից և ոչ ոք չի փորձում բողոքել Միրզա-Ադիգյուզալի դեմ, քանի որ նա վայելում է իշխան Աբխազովի անսահման վստահությանը:

... Շուշիում միակ հարկատուները հայերն են (ընդգծումը մերն է է. Հ.), քանի որ թաթարական տները, և հատկապես բեկերը, իրենց դրանից լիովին ազատել են, թեպետ օրենքով բոլորը պետք է հարկվեն... »²⁰:

Ղարաբաղի մասին պետական խորհրդական Գ. Զուբարևի դիտարկումներն այսքանով, սակայն, չեն սահմանափակվում. 1830 թվականի հունիսի 10-ին նա հանդես է գալիս նոր առաջարկություններով, որոնք կրկին վերաբերում են Ղարաբաղի քաղաքական-տնտեսական վիճակի վերլուծությանը: Եվ որքան էլ տարօրինակ է, դրանից, օրինակ, պարզ է դառնում, որ գլխավոր հրամանատար Ի. Պասկևիչը շարունակում է հովանավորել... նախկին խան Մեհտի Ղուլիին և ավելին, հրամայել էր «Ղարաբաղի նախկին խան Մեհտի Ղուլի կողմից Պարսկաստան տարած 1000 քոչվոր թաթարների ծխերից 200-ին տեղավորել Ղարաբաղում»²¹:

Ի դեպ, Պասկևիչը հասել էր նաև նրան, որ կառավարությունը համաձայնել էր ետ ընդունել Մեհտի Ղուլի խանի հետ վերադարձած թաթարներին. «սրանցից բացի, — շարունակում է Զուբարևը, — տեղական իշխանությունը նրան է հանձնել նաև Պարսկաստան չհեռացածներին»²²: Այլ խոսքով կոմս Երևանսկին այդպես էլ չկարողացավ թաքցնել հայերի հանդեպ ունեցած իր անվստահությունը. հիշենք նրա բազում արտահայտությունները հայերի մասին. որ իբր նրանց քաջությունը վախի զգացումից է, և վերջապես, նրա ան-

¹⁹ Տե՛ս Միրզա- Ադիգեզալ-բեկ, Ղարաբաղ-նամե, Երևան, 2016, Ա. Մաղալյանի աշխատասիրությամբ և ընդարձակ առաջաբանով:

²⁰ АКАК, т. VII, Документ 411: “Записка к.а. Зубарева о Карабагской провинции...”, с. 462.

²¹ Նույն տեղում, Документ 413: “Записка к.а. Зубарева о Карабаге”. - Представлена ген.-адъют. Стрекалову при рапорт, от. 10-го июня 1830 года, с. 464.

²² Նույն տեղում:

բարյացակամ հարաբերությունները ներսես Աշտարակեցու հետ, որոնք հետագայում վերածվեցին բացահայտ հակամարտության: Ուստի, Ղարաբաղի նախկին խանի հանդեպ ցուցաբերած ակնհայտ հովանավորությունն այդ համատեքստում միանգամայն հասկանալի էր. ֆելդմարշալի նպատակը Ղարաբաղում հայկական տարրի թուլացումն էր: Ավելին, Պասկևիչը ոչ միայն առաջարկում էր ետ բերել Մեհտի Ղուլի խանին, այլև պատրաստվում էր նրան վերադարձնել իր նախկին իրավունքներն ու կոչումները. «... Պատիվ ունեմ բարեխոսելու նրա համար, որպեսզի նրան վերադարձեն նաև իր կոչումները»²³, — գրում էր Պասկևիչը:

Փաստորեն, ինչպես իրավացի նկատում է Զուբարևը, Պասկևիչը ռուսական կառավարությանը բազմիցս դավաճանած Մեհտի Ղուլի խանին «նվիրում է» 200 թաթարական ընտանիք, որպեսզի ապահովի նրա նախկին կարգավիճակը Ղարաբաղում, և նրա մահից հետո միայն այդ բոլորը պետք է դառնային պետական սեփականություն, քանի որ խանն անժառանգ էր: Զուբարևը միաժամանակ հաղորդում է, որ ժամանակին ինքը բազմիցս զգուշացրել է, որ չի կարելի հավատալ խանին, քանի որ վերջինս մտադիր էր այս սեփականությունը բաժանել իր մերձավոր բեկերին. «Այդ մտադրությունը ներկայումս նա իրագործում է, քանի որ Դեհգան, Բախտիյարլու և Մուրադխանլու գյուղերը, որոնք հմտացած են մետաքսագործության մեջ, նպատակադրվել են տալ Կաշի բեկին, մյուսները նույնպես կբաժանի իր կողմից հովանավորվող բեկերի միջև»²⁴:

Եվ այդուհանդերձ, Պասկևիչի հակահայկական այս քայլը միակը չէր Ղարաբաղում. Զուբարևը հաստատում է, որ նա հնարավորություն էր տվել Ղարաբաղ վերադառնալ նաև ժամանակին իր անօրինականություններով հայտնի Ռուստամ բեկին: «Նրա եղբայրը՝ դավաճան Հաջի Աղալար-բեկը, որը Ղարաբաղում 1826 թվականին ռուսների դեմ խռովության կազմակերպիչն էր և կոտորել էր ոչ քիչ թվով ռուսների ու փախել Պարսկաստան, այնտեղ ձեռք էր բերել խանի իրավունք, իշխան Աբխազովին նվեր էր ուղարկել թուրքմենական ձի, որպեսզի նա բարեխոսի իր եղբոր համար: Ռուս գեներալը չէր ամաչել վերցնել դավաճանի ձեռքից այդ նվերը, — գրում է Զուբարևը, — և կոմսին բարեխոսական մի նամակ է հղել, որում ապացուցում էր, որ եթե դավաճան Ռուստամ-բեկին չտրվեն իրեն հասանելի գյուղերը, որոնք ներկայումս գանձարանին տարեկան բերում են 25 հազ. չերվոնեցի եկամուտ, ապա մեր կայսրության վերջը կգա: Ղարաբաղում շրջանառվող լուրերով միայն կարելի է դատել Ռուստամ-բեկի նվիրվածության մասին: Արշավանքի ժամանակ, — շարունակում է Զուբարևը, — նա հայհոյում էր այն բեկերին, որոնք ճակատամարտում քաջու-

²³ Նույն տեղում, Документ 402: "Рапорт ген. Паскевича гр. Дибичу, от 12-го июня 1827 года", N 62. Эчмиадзин, с. 454.

²⁴ Նույն տեղում, Документ 413: "Записка к.а. Зубарева о Карабаге...", с. 464.

թշուն էին ցուցաբերում, ասելով՝ «ինչու եք սպանում ձեր հավատակիցներին ռուս շների համար... եվ այդ մարդն այսօր խրախուսվում է պետերի կողմից, — հարցնում է Զուբարևը, — ներկայումս Ռուստամ-բեկն իշխան Աբխազովի հետ մեկնել է Թիֆլիս և հաստատ համոզված է, որ գլխավոր հրամանատարը որոշել է պաշտպանել գանձարանի շահերը և կտա իրեն հասանելիք գյուղերը, որոնց բնակիչներն ահի մեջ սպասում են, թե ինչպես իրենց պետք է նորից հանձնեն այդ գազանին ու դավաճանին»²⁵, — եզրակացնում է Զուբարևը:

Զեկույցում Դ. Զուբարևն անդրադարձել է Պարսկաստանից գաղթած հայերին բաժին հասած ճակատագրին, և դատելով հետևյալ տողերից, բավական իրատեսական դիտարկումներ է արել. «Գաղթած հայերն այստեղ ճնշված են թաթար նայիրների կողմից: Եթե այդ գյուղացիներից մեկը գալիս է Շուշի խնդրանքով, նրան ուղղակի դիմավորում են ծեծով: Անցյալ տարի, — շարունակում է Զուբարևը, — նրանցից ոմանք ցորեն ցանեցին, սակայն բերքն այդպես էլ չհասցրին հավաքել, քանի որ թաթարները թունավորեցին... այժմ նրանք սերմացու չունեն, ինչի մասին հայտնեցին ինձ, իսկ ես իմ հերթին նամակով դիմեցի Ղարաբաղի պարետին»²⁶:

Ամփոփելով Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում գետեղված պետական խորհրդական Դ. Ե. Զուբարևի՝ Ղարաբաղին նվիրված զեկույց-նոթերի քննությունը՝ հարկ է նշել, որ այն ակնհայտորեն դուրս է այդ ժանրին հատուկ սահմաններից և Ղարաբաղի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքը բնութագրող, պատմական առումով ուշագրավ և մեծարժեք ուսումնասիրություն է:

ЭДУАРД ОГАНЕСЯН ПРИМЕЧАТЕЛЬНЫЙ АРХИВНЫЙ ДОКУМЕНТ О КАРАБАХЕ

Ключевые слова: Карабах (Арцах), система управления, социально-экономическое положение, последствия мусульманского правления, мусульманские беки, армянское население, демография.

Годы, последовавшие за русско-персидской войной 1826-1828 гг., в Карабахе (Арцахе) были отмечены сложными и важными политическими событиями. Несмотря на изменение системы управления, последствия мусульманского правления довольно сильно отражались на экономической жизни области. В статье, на основе публикации государственного советника Д. Зубарева “Записки о Карабахской области”, помещенной в *Актах археологической комиссии*

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Նույն տեղում:

Кавказа (АКАК), приведено множество фактов насилия и незаконных действий со стороны местных мусульманских правителей по отношению к коренному населению области, карабахским армянам. Исследования Д. Зубарева свидетельствует о том, что именно в результате этих действий армянское население Карабаха вынуждено было покидать свои родные края и что они и являются главной причиной сокращения численности армян в Карабахе.

EDWARD HOVHANNISYAN
AN IMPORTANT DOCUMENT ON KARABAKH

Keywords: Karabakh (Artsakh), system of governance, socio-economic situation, consequences of the Muslim rule, Muslim beys, Armenian population, demography.

The years following the Russo-Persian war of 1826-1828 in Karabakh (Artsakh) were marked by complex and important political events. Despite the change in the system of governance, the consequences of the Muslim rule had a significant impact on the economic life of the region. Based on the publication of state adviser D. Zubarev, “Notes on the Karabakh Region,” in the *Acts of the Archaeological Commission of the Caucasus* (ACAC), the article mentions numerous instances of violence and illegal actions perpetrated by the local Muslim rulers against the indigenous population of the region – the Armenians of Karabakh. Zubarev's study suggests that these actions had forced the Armenian population of Karabakh to leave their native lands, resulting in a decrease in the number of Armenians in Karabakh.